संस्कृत-महत्त्वम्

१—प्रास्ताविकम्—यद्यपि संस्कृतभाषा वर्तमानकाले कुत्र अपि तथा व्यवह्रियमाणा न वर्तते, यथा अद्य विभिन्नाः आधुनिकभाषाः व्यवह्रियन्ते, तथापि सा पूर्वकाले तथैव व्यवहृता जाता, यथा अद्य कापि आधुनिकी भाषा व्यवह्रियमाणा वर्तते। व्यवहृता अपि सा तैः महद्भिः जनैः येषाम् संस्कृतिः अद्य विश्वे प्रकाशमाना वर्तते, यैश्च ज्ञानविज्ञानयोः विभिन्नेषु क्षेत्रेषु महत् कार्यम् कृतम्, यत्फलस्वरूपम् च यैः महान्तः सिद्धान्ताः आविष्कृताः, बहूनि च तथ्यानि प्रकाशितानि कृतानि, येषाम् च इदम् कार्यम् अद्यापि जगत्कल्याणाय पर्याप्तम् वर्तते। एतैः जनैः याः विभिन्नाः अनुभूतयः प्राप्ताः, तदाधारेण च ये संस्काराः प्राप्ताः, तत्समष्टिरूपा च या संस्कृतिः विकसिता कृता, तदनुरूपम् च ये आदर्शाः सिद्धान्ताश्च स्थापिताः, तस्य सकलस्य प्रकाशनम् तैः स्वकीयायाः संस्कृतभाषायाः माध्यमेन एव कृतम्। एवम् च, यतो हि संस्कृतभाषायाम् प्रकाशितम् इदम् सर्वम् मानवजातेः एकः अमूल्यः निधिः वर्तते, अतो हि एतन्महत्त्वपूर्णनिधेः प्रकाशिकायाः संस्कृतभाषायाः महत्त्वम् स्वत एव सुविदितम् भवति।

२—वाङ्मयाधारकम् महत्त्वम्—कस्याश्चित् अपि भाषायाः महत्त्वम् द्वयोः तथ्ययोः आधारे स्थितम् भवति। तयोः एकम् तु तथ्यम् इदम् यत् तस्याः भाषायाः वाङ्मयम् कीदृशम् वर्तते, अपरम् च तथ्यम् इदम् यत् सा भाषा स्वयम् कीदृशी अस्ति। इत्थम् कस्याः अपि भाषायाः महत्त्वम् स्वप्रतिपाद्याधारकम् स्वाधारकम् च भवति। एताभ्याम् द्वाभ्याम् अपि दृष्टिभ्याम् दर्शने कृते सति संस्कृतभाषायाः महत्त्वम् स्पष्टम् प्रतीयते। संस्कृतभाषायाः वाङ्मयम् स्वकीये स्वरूपे व्यापकम् परिमाणे च विशालम् वर्तते। तत्र ज्ञान-विज्ञानयोः प्रत्येकम् क्षेत्रम् प्रकाशितम् विद्यते। संस्कृतभाषायाः ज्ञानवाङ्मयम् भाववाङ्मयम्, इति द्विविधम् अपि वाङ्मयम् अतीव उत्कृष्टम् अस्ति। सहैव च विश्वस्य प्राचीनतमम् वाङ्मयम् अपि संस्कृतभाषायाम् एव उपलभ्यते।

Scanned by CamScanner

(अ) वैदिकम् वाङ्मयम्—इदम् सुविदितम् यत् विश्वस्य प्राचीनतमम् वाङ्मयम् वेदचतुष्टयात्मकम् वेदवाङ्मयम् एव अस्ति, तच्च संस्कृतभाषायाम् एव निबद्धम् वर्तते। वेदवाङ्मयम् सुदूरे अतीतकाले वर्तमानस्य मानवसमाजस्य धार्मिकभावनानाम् दार्शनिकविचारधाराणाम् च वर्णनम् प्रस्तुतम् करोति। अस्मात् वाङ्मयात् अतिरिक्तम् अन्यत् किमपि एतादृशम् वाङ्मयम् सम्पूर्णेऽपि विश्वे नास्ति यत् इदम् वाङ्मयम् इव मानवसंस्कृतेः प्राचीनतमम् स्वरूपम् प्रकाशितम् करोति। मानवसंस्कृतेः प्राचीनतमस्य स्वरूपस्य प्रकाशकम् इदमेव एकमात्रम् वाङ्मयम् सुरक्षितम् वर्तते। वेदवाङ्मये अनेकानि वैज्ञानिकानि तथ्यानि प्रकाशितानि सन्ति यानि स्वसमकालीनमानवसमाजस्य वैज्ञानिकचिन्तनस्य उत्कृष्टत्वम् प्रदर्शयन्ति, सहैव च यानि मानवजातेः पथप्रदर्शनाय अद्यापि समर्थानि सन्ति। एतदतिरक्तम्, तत्र अध्यात्मज्ञानस्य मानवधर्मस्य च यत् तत्त्वम् निहितम् वर्तते तस्य सार्वकालिकम् सार्वदेशिकम् च महत्त्वम् अस्ति। विश्वधर्माणाम्, तुलनात्मके अध्ययने सहैव च तेषाम् ऐतिहासिके अध्ययने वेदानाम् महती उपयोगिता अस्ति। ब्राह्मणादिकेन वैदिकेन वाङ्मयेन अपि तत्काले प्रचलितस्य धर्मस्य उपरि महान् प्रकाशः पात्यते, सहैव च तेन तत्कालीनः इतिहासः अपि समीचीनतया प्रकाशितः क्रियते। वैदिकवाङ्मयस्य एव अङ्गभूतेषु आरण्यकोपनिषदाख्येषु ग्रन्थेषु अध्यात्मतत्त्वज्ञानस्य या आनन्दमयी धारा प्रवहमाना वर्तते, तस्याम् निमज्जनेन सर्वदा एव जिज्ञासुभिः महती शान्तिः अधिगता, साम्प्रतम् च अधिगम्यते।

(आ) अन्यत् ज्ञानवाङ्मयम्—वैदिकवाङ्मयात् पश्चात् अस्तित्वम् प्राप्नुवत्सु सूत्रग्रन्थेषु धर्मशास्त्रस्य, दर्शनशास्त्रस्य, व्याकरणादिशास्त्राणाम् च सूक्ष्मतमानि तथ्यानि यस्याम् शैल्याम् प्रकाशितानि सन्ति, सा विश्ववाङ्मये स्वकीयम् अपूर्वम् एव महत्त्वम् धत्ते। एतेषाम् सूत्रग्रन्थानाम् गम्भीरव्याख्यानपराणाम् भाष्याणाम् अपि महत्त्वपूर्णम् स्थानम् सुविदितम् अस्ति। एवमेव संस्कृतभाषायाम् निबद्धानि निरुक्तज्यौतिषायुर्वेदार्थशास्त्रराजनीत्यादीनि विभिन्नानि शास्त्राणि तस्याः वैज्ञानिकवाङ्मयस्य ज्ञानवाङ्मयस्य वा गौरवम् वितन्वन्ति। स्मृतयश्च विधिशास्त्रस्य सूक्ष्मतमानि तत्त्वानि प्रकाशयन्ति। एवं संस्कृतभाषायाः वैज्ञानिकम् ज्ञानमयम् वा वाङ्मयम् अतीव व्यापकम् फलतश्च अतीव विशालम् वर्तते।

(इ) पुराणोतिहासात्मकम् वाङ्मयम्—संस्कृतभाषायाम् निबद्धम् एकम् एतादृशम् अपि पुराणोतिहासात्मकम् वाङ्मयम् अस्ति यस्य स्वरूपम् ज्ञानवाङ्मयात्मकम् भाववाङ्मयात्मकम् च, इति उभयात्मकम् वर्तते। इदम् वाङ्मयम् विश्ववाङ्मये स्वकीयम् प्रतियोगि न धत्ते। इदम् वाङ्मयम्

Scanned by CamScanner

स्वप्रतिपाद्यदृष्ट्या अतीव व्यापकम् स्वपरिमाणदृष्ट्या च अतीव विशालम् वर्तते। अस्मिन् वाङ्मये धर्मस्य, दर्शनस्य, इतिहासस्य, भूगोलस्य, राजनीतेः, समाजशास्त्रस्य अन्येषाम् च अनेकेषाम् विषयाणाम् समन्वयः वर्तते, फलतश्च इदम् वाङ्मयम् ज्ञानविज्ञानयोः भावराशेश्च एकम् व्यापकम् विशालम् च निधानम् अस्ति।

(ई) भाववाङ्मयम्—संस्कृतभाषायाः विशुद्धस्य भाववाङ्मयस्य उपरि दृष्टिपाते कृते सति स्पष्टम् ज्ञायते यत् तदपि व्यापकम् अस्ति। तत्र आदिकाव्यम् वाल्मीकीयरामायणम् तु गौरवपूर्णम् महत् काव्यम् विराजते एव, यच्च अनेकेषाम् परवर्तिनाम् काव्यनाटकादीनाम् उपजीव्यम् वर्तते। अन्यानि अपि अश्वघोषकालिदासभारविमाघश्रीहर्षादिभिः महाकविभिः प्रणीतानि बुद्धचरितसौन्दरानन्दरघुवंशकुमारसम्भवकिरातार्जुनीयशिशुपालवधनैषधीय-चरितादीनि महाकाव्यानि नैकशः सन्ति। सहैव तत्र नाटककथाख्यायिकागद्य-काव्यादीनि भाववाङ्मयस्य विभिन्नानि रूपाणि विभिन्नाभिः कृतिभिः पूर्णानि सन्ति। तत्र नाटकसाहित्ये अभिज्ञानशाकुन्तलविक्रमोर्वशीयमालवि-काग्निमित्रोत्तररामचरितमहावीरचरितमालतीमाधवादीनि विभिन्नानि नाट-कानि विराजन्ते, कथाख्यायिकादिषु च वासवदत्तादशकुमारचरितकादम्बरी-हर्षचरितादीनि प्रकाशमानानि सन्ति।

भाववाङ्मयस्य काव्यनाटकादीनाम् विभिन्नानाम् रूपाणाम् तदाधा-रभूतानाम् च शब्दार्थरसालंकारादीनाम् तत्त्वानाम् सैद्धान्तिकीम् आलोच-नाम् प्रस्तुवन्तः अपि अनेकशः गम्भीरतराः ग्रन्थाः संस्कृतभाषायाम् निबद्धाः सन्ति। आधुनिककाले अपि संस्कृतभाषायाम् विविधविषयकाः विभिन्नाः ग्रन्थाः निर्मीयमाणाः सन्ति।

एवम् संस्कृतवाङ्मयम् स्वकीयेषु सर्वेषु रूपेषु सर्वाभिः दृष्टिभिः परिपूर्णम् सत् विश्वस्य विभिन्नानाम् वाङ्मयानाम् मध्ये समुज्ज्वलम् रत्नम् इव प्रकाशते। एतस्य रत्नस्य दर्शनम् तदा एव समुपलब्धुम् शक्यते यदा संस्कृतभाषायाः समाश्रयणम् स्वीक्रियेत, फलतः तस्याः महत्त्वम् स्पष्टम् एव वर्तते। वस्तुतः स्ववाङ्मयाधारकम् स्वप्रतिपाद्याधारकम् वा संस्कृतभाषायाः महत्त्वम् एतादृशम् वर्तते यत् कदापि न्यूनम् न भवितुम् शक्नोति, अपि तु चिरकालम् स्थास्यति।

३—स्वाधारकम् महत्त्वम्—संस्कृतभाषायाः स्वाधारकम् महत्त्वम् अपि न्यूनम् नास्ति, तस्याः वर्णमाला तथा वैज्ञानिकी वर्तते यथा च विश्वस्य कस्याः अपि भाषायाः नास्ति। शब्दाः अपि तथा व्युत्पत्तिमन्तः सन्ति, यथा अन्यत्र कस्याम् अपि भाषायाम् सुदुर्लभाः। फलतः अस्याः भाषायाः व्युत्पत्ति-शास्त्रम् स्वकीयैः व्यापकैः नियमैः सह राजमार्गः एव वर्तते। अर्थविज्ञानदृष्ट्या

Scanned by CamScanner

दर्शने कृतेऽपि संस्कृतभाषा महती वैज्ञानिकी प्रतीयते । स्वकीयैः नियमैः सह सा वैज्ञानिकरीत्या स्वार्थम् प्रकाशयति । स्वरूपे अपि सा एवम् पूर्णा यत् विश्वे किमपि प्रतिपाद्यम् ईदृशम् नास्ति यत् तस्याः माध्यमेन प्रतिपादयितुम् न शक्येत । एतदतिरिक्तम्, विश्वस्य प्राचीनतमाभिः भाषाभिः सह अस्याः गाढः सम्बन्धः वर्तते । फलतः तुलनात्मकभाषाविज्ञानस्य अध्ययने अस्याः महती उपयोगिता वर्तते । वस्तुस्थितिः तु इयम् वर्तते यत् तुलनात्मकभाषाविज्ञानस्य समारम्भः एव संस्कृतभाषापरिचयवशात् जातः । अस्तु ! विश्वस्य विभिन्नाः भाषाः स्वकीयवर्णमालायाः संशोधने, व्युत्पत्तिशास्त्रनिर्माणे, अर्थविज्ञानपूरणे च संस्कृतभाषायाः पथप्रदर्शनम् प्राप्तुम् शक्नुवन्ति ।

४—राष्ट्रीयम् महत्त्वम्—पूर्वोक्तप्रकारेण संस्कृतभाषायाः विश्वव्यापकम् महत्त्वम् वर्तते । तस्याः प्रतिपाद्यम् विश्वव्यापकस्य महत्त्वस्य वस्तु सत् जगतः निधिः वर्तते । स्वयम् अपि च स्वस्वरूपेण विश्वभाषाभ्यः तुलनात्मकभाषाविज्ञानाय च किंचित् दातुम् एव शक्नोति । किन्तु यदि भारतवर्षस्य दृष्ट्या दृश्येत चेत् तदा तु अस्याः महत्त्वम् अतुलितम् एव वर्तते । सा प्राचीनकालीना अपि सती भारतवर्षस्य सांस्कृतिकी भाषा अस्ति । तस्याम् भारतस्य सांस्कृतिकम् जीवनम् एव निहितम् वर्तते । ताम् विना भारतम् भारतम् एव न स्थास्यति । अन्यत् किमपि तत् स्यात् । भारतस्य यत् व्यक्तित्वम् वर्तते, येन तत् विश्वस्य अन्येभ्यः देशेभ्यः पृथक् स्वत्वम् रक्षितुम् शक्नोति, तत् संस्कृतभाषायाम् एव निहितम् वर्तते । संस्कृतभाषापरित्यागेन भारतम् स्वस्वरूपेण हीनम् भविष्यति । भारतस्य सांस्कृतिकम् ऐक्यम् संस्कृतभाषायाः आधारेण एव स्थातुम् शक्नोति । स्वकीयम् राष्ट्रगौरवम् अपि संस्कृतभाषायाम् निहितेन निधिना एव प्रकाशयितुम् शक्यते, अन्यथा भारतस्य समीपे किम् अवशिष्टम् स्थास्यति, येन स्वगौरवम् प्रकाश्येत, अथ च यदाधारेण कथयितुम् शक्येत यत् तेन मानवजातये ज्ञानविज्ञानादिक्षेत्रे स्वकीयम् किम् दत्तम् ।

आधुनिकीनाम् सर्वासाम् भारतीयानाम् भाषाणाम् विशेषेण च राष्ट्रभाषात्वेन स्वीकृतायाः हिन्दीभाषायाः अपि विकासः संस्कृतभाषायाः आधारेण एव भवितुम् शक्नोति, यतो हि तासाम् स्वरूपम् एव संस्कृताधारकम् वर्तते, आधारभूतया तया विना तु ताः निर्जीविताः एव भविष्यन्ति ।

इत्थम् सम्पूर्णस्य विश्वस्य दृष्ट्या विशेषतश्च भारतवर्षस्य दृष्ट्या संस्कृतभाषायाः स्ववाङ्मयाधारकम् स्वाधारकम् च महत् महत्त्वम् वर्तते । फलतश्च सा स्ववाङ्मयेन सह अध्ययनस्य अनुशीलनस्य च वस्तु सिद्ध्यति ।

Scanned by CamScanner